

Η «ΦΕΝΤΕΡΑΣΙΟΝ» ΚΑΙ Η ΕΔΡΑΙΩΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα η ελληνική κοινωνία, μολονότι δεν υστερούσε διόλου σε λογιосύνη, παρουσίασε την αμφιλεγόμενη ιδιαιτερότητα να μην αναδείξει ούτε έναν σοσιαλιστή διανοούμενο με την κυριολεκτική έννοια του όρου, δηλαδή ικανό να παράγει πρωτότυπο πνευματικό έργο. Η ελλειπής εμπέδωση του διαφωτισμού και η απουσία των υλικών προϋποθέσεων της νεωτερικότητας, είχαν ως αποτέλεσμα οι αναζητήσεις των τοπικών στοχαστών να περιστρέφονται κυρίως γύρω από τα αιτήματα του «έθνους», αποφεύγοντας το γονιμότερο επίπεδο της οικουμενικότητας και αγνοώντας εν πολλοίς την ορθολογική κριτική της κοινωνίας από φιλοσοφική και επιστημονική άποψη, η οποία σε διαφορετική κλίμακα οδήγησε στο μαρξισμό¹.

Δεν πρέπει να παραβλεφτεί πάντως πως, ήδη από την εποχή του Όθωνα και του Γεωργίου Α', συχνά ενσωματώνονταν ως επιμέρους στοιχεία των διαφόρων πολιτικών και θρησκευτικών ιδεολογημάτων δάνεια από δυτικές σοσιαλιστικές ή ωφελιμιστικές θεωρίες. Κατόπιν, όταν ήρθε να κυβερνήσει ο Βενιζέλος, οικειοποιήθηκε το ελάχιστο διεκδικητικό πρόγραμμα και τους γνωστότερους ηγέτες των εργατών της Παλιάς Ελλάδας, προτού αυτοί κατορθώσουν να δημιουργήσουν έναν αυτόνομο πολιτικό χώρο κατά το επικρατέστερο πρότυπο της εποχής της Β' Διεθνούς: οι κύκλοι των μεταρρυθμιστών σοσιαλιστών, που συμμερίζονταν το αλυτρωτικό πρόγραμμα των Φιλελευθέρων, σύντομα εντάχθηκαν στην αριστερή τους πτέρυγα. Η πρακτική ενσωμάτωση αυτού του χώρου, η ψήφιση προοδευτικής εργατικής και αγροτικής νομοθεσίας και ο ειλικρινής αγώνας τμημάτων του κράτους για την επιβολή της συντελέσαν αργότερα, κατά το Διχασμό, στη διαφοροποίηση της κοινωνικής φυσιογνωμίας των δύο αντίπαλων παρατάξεων, που συσπείρωσαν γύρω τους ο Βενιζέλος και ο Κωνσταντίνος Γλύξμπουργκ.

Με την προσάρτηση της Μακεδονίας το 1912, η Ελλάδα επεκτάθηκε σε έναν κοινωνικό χώρο γενικά μεν πιο καθυστερημένο από τον νότιο κορμό της, που όμως περιείχε βιομηχανικούς θύλακες (Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Νάουσα) με κοινωνική δομή και ιδεολογικά ρεύματα που πλησίαζαν περισσότερο προς την Ευρώπη. Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία (ή αλλιώς Φεντερασιόν, όπως ήταν η συντετμημένη ονομασία της στη γαλλική

lingua franca της πόλης) είχε ιδρυθεί τέσσερα χρόνια νωρίτερα στη Θεσσαλονίκη, με σκοπό να ενώσει την εργατική τάξη των μακεδονικών αστικών κέντρων. Ευθύς εξαρχής είχε συνδεθεί ιδεολογικά και οργανωτικά με τη γραμματεία της Β' Διεθνούς. Μετά το 1913, αποτέλεσε το πρώτο σύγχρονο κόμμα, την πρώτη μαζική πολιτική οργάνωση στην Ελλάδα². Το γεγονός αυτό ευνοούσε την ενδεχόμενη σύμπλευσή της με τον Βενιζέλο, η οποία όμως προσέκρουσε στην εθνικιστική ιδεολογία που κυριάρχησε στο Κόμμα Φιλελευθέρων μετά τη νίκη στους Βαλκανικούς Πολέμους.

Ο ανανεωμένος «μεγαλοϊδεατισμός», που επικράτησε τότε μεταξύ των Ελλήνων, πρότεινε μια κολοβή αποδοχή της νεωτερικότητας, καθώς συνέδεε τον εξευρωπαϊσμό του νοτιοβαλκανικού χώρου με την κυριαρχία ενός δήθεν περιούσιου έθνους – φορέα βεβαίως των αστικών οικονομικών σχέσεων, αλλά επίσης προμάχου μιας οπισθοδρομικής εκκλησιαστικής ιεραρχίας και παρωχημένων θεσμών, όπως ήταν η μοναρχία. Απεναντίας, ο σοσιαλισμός της Φεντερασιόν αρνούταν να νοθεύσει τη λογική της λαϊκότητας και της δημοκρατίας: πρόβαλλε στη θέση των πατροπαράδοτων εθνικοθηρησκευτικών κατηγοριών άλλες, σύγχρονες (των εργατών, των γυναικών, των νέων), προσδίδοντας σε ένα εγγύς μέλλον όπου θα καταργείτο κάθε οικονομικό, πολιτικό, εθνικό ή θρησκευτικό προνόμιο. Η ρωγμή μεταξύ των ομάδων που αρνούσαν τις επιταγές της νεωτερικότητας και όσων πιέζονταν από τις διωκτικές συνθήκες τους – καθώς δεν είχαν περιουσία, ούτε κράτος – να αποδεχθούν την ένταξή τους σε μια κοινωνία μαζική, βιομηχανική και κοσμοπολίτικη, επηρέασε εντονότερα τις πολιτικές αντιπαραθέσεις που επακολούθησαν από ό,τι η εικαζόμενη εθνική ρωγμή, η οποία άλλωστε δεν εμπόδιζε την ενσωμάτωση των περισσότερων μειονοτικών ομάδων στα υπάρχοντα σχήματα της ελληνικής πολιτικής ζωής³.

Τα κυρίαρχα στην Ελλάδα «προσωπικά κόμματα», από το πρότυπο των οποίων δεν κατόρθωσε να διαφοροποιηθεί εγκαίρως, παρ' όλες τις προσπάθειες του Βενιζέλου, ούτε και το Κόμμα Φιλελευθέρων, χειραγωγούνταν από φατρίες στελεχών εξασκημένες στους ελιγμούς για τον προσεταιρισμό του Θρόνου και την κατάληψη του κράτους, αλλά ανίκανες να διατυπώσουν συγκροτημένο πολιτικό λόγο. Απέτυχαν να μετεξελιχθούν ώστε να εκφράσουν τα σύγχρονα κοινωνικά στρώματα και ιδίως την εργατική τάξη των πόλεων, επιτρέποντας έτσι στη Φεντερασιόν να παρουσιαστεί ως ο συνεπέστερος υπέρμαχος όχι μόνο των προλεταριακών συμφερόντων αλλά και του εξευρωπαϊσμού. Στην πραγματικότητα, κατά την περίοδο που προηγήθηκε της Ρωσικής Επανάστασης, η αίγλη των προηγμένων κοινωνιών που έφεραν ανάγλυφη τη σφραγίδα των σοσιαλιστικών κινημάτων προσέφερε

→ έμμεσα σημαντική ενίσχυση στο σοσιαλισμό των περιφερειακών χωρών, καθώς τον συνέδεε αβίαστα στην κοινή συνείδηση με το αίτημα του εξευρωπαϊσμού. Στην Ελλάδα, διευκόλυνε την παγίωση ενός νέου πολιτικού και συνδικαλιστικού πόλου στα αριστερά του Βενιζέλου – μιας αυτόνομης οργάνωσης της εργατικής τάξης η οποία, μολονότι ξεκίνησε από τη βόρεια άκρη της χώρας και από μια ομάδα με ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα (κι επιπλέον σοβαρές δυσχέρειες επικοινωνίας με τον υπόλοιπο πληθυσμό, ακόμη και γλωσσικές), δεν άργησε να συγκεντρώσει γύρω της τα ριζοσπαστικά στοιχεία της πρωτεύουσας και άλλων αστικών κέντρων. Ίσως δεν ήταν σύμπτωση το ότι οι πρώτοι σύμμαχοι της Σοσιαλιστικής Εργατικής Ομοσπονδίας – ο Κερκυραίος Α. Σίδερης, οι Κεφαλονίτες Δημητράτοι και οι οργανώσεις που επηρεάζονταν από αυτούς – προέρχονταν από τα Επτάνησα, όπου ήταν ισχυρότερη η δυτική επίδραση.

Επιπρόσθετα, η ενσωμάτωση της Φεντερασιόν στη ζωή της χώρας διευκολύνθηκε από το γεγονός ότι, εμμένοντας στη μαρξιστική ανάλυση, διακήρυσσε πως η αντίθεση μεταξύ των τάξεων ήταν ουσιαδέστερη από τις εθνικές διαφορές. Ωθησε έτσι τους διανοούμενους και τις προλεταριακές μάζες που επηρεάζονταν από αυτήν να αποδεχτούν πρώτοι σχεδόν μεταξύ των Εβραίων της Θεσσαλονίκης την ένταξη της πόλης στο ελληνικό κράτος. Μόλις έληξαν τα έκτακτα μέτρα της πολεμικής περιόδου, η ηγεσία της, δείχνοντας σπάνια διορατικότητα και ευρύτητα αντιλήψεων, επιδόθηκε στη συστηματική προσπάθεια πανελληνίας ενοποίησης της εργατικής τάξης, η οποία κατέληξε, πέντε χρόνια αργότερα, στην ίδρυση του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας και της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας. Η αξία αυτής της προσπάθειας δεν μειώνεται διόλου από το γεγονός ότι για να ολοκληρωθεί, μετά το τέλος του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, χρειάστηκε την έγκριση των Φιλελευθέρων – καθώς στη Φεντερασιόν ανήκαν η σύλληψη του στόχου, η πρωτοβουλία και η ευθύνη των πρακτικών χειρισμών, και τέλος οι ιδεολογικές τομές.

Ωστόσο, η διάσπαση του διεθνούς εργατικού κινήματος μετά τη Ρωσική Επανάσταση υπονόμωσε το εγχείρημα για την οργάνωση της εργατικής τάξης σύμφωνα με τις αρχές της Β' Διεθνούς – γεγονός που είχε βαρυσήμαντες συνέπειες στην πολιτική εξέλιξη της Ελλάδας. Όμως προτού φτάσουμε σε αυτές, χρειάζεται να επιστρέψουμε στα 1908, για να παρακολουθήσουμε πιο αναλυτικά την πορεία της Φεντερασιόν.

1. Μια σοσιαλδημοκρατική οργάνωση στη Θεσσαλονίκη

Στη φθίνουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία διακρίνουμε την αποσύνθεση μιας

κοινωνίας ανέκτα να επινοήσει θεσμούς και ιδέες που θα της επέτρεπαν να αναπτυχθεί κεντρομόλα και τελικά να επιβιώσει. Σε ολόκληρη τη διάρκεια του 19ου αιώνα η παράλυτη διοίκηση, η πολυκεντρική οικονομία και το πολιτισμικό μωσαϊκό της χώρας απέτυχαν να απορροφήσουν τις εντάσεις που γεννιούνταν από σπασμωδική εκβιομηχάνιση και την ένταξη της στην περιφέρεια του παγκόσμιου κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Οι αντιθέσεις μεταξύ των διαφόρων ομάδων, οργανωμένων κυρίως σε εθνικοθησκευτική βάση, εκφράζονταν, νομιμοποιούνταν και αναγκαστικά οξύνονταν μέσω αντί-παλων και συνάμα αλληλοτροφοδοτούμενων ιδεολογικών παραδόσεων, οι οποίες εμπόδιζαν να βρει απήχηση οποιαδήποτε περιεκτική και ορθολογική και συνεπώς de facto μη παραδοσιακή, ανάλυση της κοινωνίας.

Έτσι, βλέπουμε τους νεωτεριστές του κομιτάτου «Ένωση και Πρόοδος», που επεδίωκαν αρχικά την ενίσχυση των ενοποιητικών και εξευρωπαϊστικών δυνάμεων της Αυτοκρατορίας, να ερωτοτροπούν, προτού πάρουν την εξουσία, με κάθε λογής αναλύσεις αντίρροπες προς τα εθνοκεντρικά ιδεολογήματα που επαγγέλλονταν τον κατακερματισμό του οθωμανικού χώρου. Στην τρέχουσα σοσιαλδημοκρατική ανάγνωση του μαρξισμού, ιδίως, οι Νεότουρκοι διέκριναν μια συνηγορία υπέρ της διατήρησης της πολυεθνικής αυτοκρατορίας, και επιπλέον ένα γενικότερο προτέρημα: ότι μετατόπιζε αποφασιστικά την έμφαση από τις εθνικές και θρησκευτικές έριδες στην πάλη των τάξεων, η οποία έδειχνε να αποτελεί μικρότερο κίνδυνο — τουλάχιστον για το άμεσο μέλλον⁴. Έτσι, στα χρόνια που προηγήθηκαν από την αδέξια εθνικιστική μεταστροφή τους και την καταστροφική απόπειρα βίαιου εκτουρκισμού της Αυτοκρατορίας, προσπάθησαν να μην αποξενώσουν τους τοπικούς σοσιαλδημοκράτες και μάλιστα να διατηρήσουν την υποστήριξη της Β' Διεθνούς.

Από την άλλη πλευρά η Φεντερασιόν, αναπτύσσοντας τη νεωτερική παράδοση της αμφισβήτησης κάθε παράδοσης, δεν έκανε άλλο από το να προδιαγράψει την αναπόφευκτη ρήξη με τους περιστασιακούς πολιτικούς συνοδοιπόρους της (όπως υπήρξαν πρώτα οι Νεότουρκοι και έπειτα ο βενιζελικός όσο κι ο αντιβενιζελικός συνασπισμός) οι οποίοι, επιλέγοντας την έκφραση «εθνικών» συμφερόντων, προάσπιζαν αξίες και αντιλήψεις προσανατολισμένες στο παρελθόν. Οι δυνατότητες σύγκλισης μαζί τους οριοθετούνταν καταρχήν από την εμμονή της Σοσιαλιστικής Εργατικής Ομοσπονδίας στη μαρξιστική άποψη σχετικά με το αποκλειστικό και οικουμενικό ιστορικό πρόγραμμα του προλεταριάτου, που την έκανε να υιοθετεί, σύμφωνα με το τρέχον σοσιαλδημοκρατικό νόμισμα, μια επιφυλακτική τακτική απέναντι στις άλλες τάξεις. Όμως υπήρχε κι ένας γενικότερος λό-

γος: οι αστικοί αστερισμοί της περιοχής ανήκαν σε ένα διαφορετικό πολιτισμικό σύμπαν:

Ίσως δεν έχει τονιστεί αρκετά πόσο αντάξιες των θεσμικά και οικονομικά αγκιστρωμένων στην προβιομηχανική εποχή βαλκανικών αρχουσών τάξεων ήταν οι νοσηρές ιδεολογίες που δονούσαν την πολιτική ζωή τους: παραληρητικοί εθνικισμοί εμπλουτισμένοι με ψήγματα νεωτερικότητας, αλλά άφωνοι μπροστά στη βαθμιαία όσμωση της περιοχής με τον ευρωπαϊκό χώρο και απρόθυμοι να προωθήσουν την οικονομική και πολιτική ενσωμάτωσή της⁵. Όσες νεωτερικές ιδέες κατόρθωναν να εισχωρήσουν μεταξύ τους (όπως ήταν ο σοσιαλισμός, αλλά και η βενιζελία εκδοχή του ελληνικού μεγαλοϊδεατισμού), καθώς διαδίδονταν, αναγκαία επενδύονταν ασυναίσθητα με προμοντέρνα χαρακτηριστικά: φορτίζονταν συναισθηματικά κατ' αναλογία προς το παραδοσιακό σύμπαν των θρησκειών και λειτουργικά ευνοχίζονταν από την παγιωμένη δογματική σκέψη της μάζας των οπαδών τους. Την κατάκοιτη Αυτοκρατορία λυμάνονταν τυφλά τέρατα σε τροχιά σύγκρουσης, που αναπαρήγαν τον κυκεώνα ατταβιστικού μίσους από όπου ξέφυγε η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία κρατώντας για πυξίδα, κωμικά κάπως, τη συστηματική κριτική έρευνα των φαινομένων και το ανθρωπιστικό όραμα.

Η εβραϊκή προέλευση της οργάνωσης δεν ήταν τυχαία. Σε ολόκληρη την Ευρώπη οι Εβραίοι, με τον προοδευτισμό και την κινητικότητά τους, πρωτοστάτησαν στην εισαγωγή νέων ιδεών και πρακτικών. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, παράλληλα με τους Αρμένιους και τους Έλληνες, οι οποίοι πάντως κράτησαν το κέντρο βάρους τους στην Ανατολή κι ας είχε προσανατολιστεί από καιρό το βλέμμα τους στην Εσπερία, λειτούργησαν ταυτόχρονα ως συνεκτικός ιστός και καταλύτης της παράδοσης. Στη Μακεδονία, κυρίως με τη μεσολάβηση της εβραϊκής Θεσσαλονίκης, εισέδυσαν οι σύγχρονες ιδέες: στο κράτος διά μέσου της ελίτ των «ντονμέ», στην πολιτική κοινωνία με την Παγκόσμια ^{Alliance} Ισραηλιτική Συμμαχία και τις μασονικές στοές, στις προλεταριακές μάζες μέσω των ^{των Ζωρζ} ζωρσεσιανών σεφαρδιτών — αλλά επίσης και των βουλγάρων σοσιαλιστών εργατών. Ειδικά το εβραϊκό προλεταριάτο της Θεσσαλονίκης προσέφερε ένα χώρο στρατηγικής σημασίας (αλλά όχι και αντιπροσωπευτικό των κάτω Βαλκανίων), όπου πολλοί παράγοντες ευνοούσαν τη σοσιαλδημοκρατική προπαγάνδα: αστική δομή και κοινωνική πόλωση της ισραηλιτικής κοινότητας, ² διαχωρισμός της από τις εθνικότητες του περίγυρου και ³ εδραιωμένες επαφές με τον μεσευρωπαϊκό και τον λατινικό κόσμο — και ιδίως, ένα υπερανπτυγμένο για τα τοπικά μέτρα στρώμα διανοουμένων⁶.

Στο ρόλο του μεταφραστή ιδεών, του δίαυλου μέσα από τον οποίο διοχετεύονται και προσαρμόζονται σε μια κοινωνία ιδέες που επωάσθησαν κάπου αλλού, δηλαδή σε έναν τυπικό ρόλο από το ρεπερτόριο των διανοουμένων με την ευρύτερη έννοια, διακρίθηκε αρχικά ο Αβραάμ Μπεναρόγια. Διανοούμενος *rag excellence* για τα βαλκανικά μέτρα, και έχοντας θητεύσει προηγουμένως στον βουλγαρικό σοσιαλισμό, παρουσίασε συστηματικά στους εργάτες της Θεσσαλονίκης το πρόγραμμα και τις οργανωτικές αρχές της κεντροευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας. Όμως δεν περιορίστηκε στο ρόλο του μεταφραστή ιδεών: η πυρετική πρακτική του δραστηριότητα καθοδηγούνταν από μια ανήσυχη και πρωτότυπη σκέψη, η ποιότητα της οποίας αναδεικνύεται με μια απλή αντιπαραβολή με τα στερεότυπα άλλων πολιτικών της εποχής — όπως του Ν. Γιαννιού ή και του Αλ. Σταμπολίσκι, για να περιοριστούμε σε δύο γνωστά παραδείγματα⁷. Το κύριο επίτευγμα του Μπεναρόγια ήταν πως ανέλυσε τον βαλκανικό χώρο σύμφωνα με τους στοιχειώδεις όρους της μαρξιστικής σκέψης της εποχής και συνέλαβε ένα περιεκτικό όραμα για το πώς θα μπορούσαν να εφαρμοστούν συγκεκριμένα οι προτάσεις της χωρίς να προσφύγει σε μηχανιστικές μεταφορές. Διαθέτοντας ασυνήθιστες ικανότητες αφαίρεσης όρισε, και όποτε χρειάστηκε αναπροσδιόρισε ανάλογα με τις μεταβαλλόμενες συνθήκες, τις στρατηγικές κατευθύνσεις για το εργατικό κίνημα της Θεσσαλονίκης και αργότερα ολόκληρης της Ελλάδας: ταυτόχρονα, αξιοποιώντας την εξίσου ασυνήθιστη δύναμη πειθούς που διέθετε, προσπάθησε με επιτυχία, μέχρι την απομάκρυνσή του από το ΣΕΚΕ το 1923, να στρέψει προς αυτές τις στρατηγικές κατευθύνσεις τις οργανώσεις που επηρέαζε.

Πυρήνας της σκέψης του ήταν μια μορφή μαρξισμού λιγότερο εκλεπτυσμένη από κείνες που άνθισαν στις ευρωπαϊκές μητροπόλεις, αλλά πάντως όχι σχηματική. Τα ενεργά στοιχεία και οι ευαισθησίες της θύμιζαν την τάση των Αυστρομαρξιστών — του κύκλου διανοουμένων που ηγούνταν τότε της αυστριακής σοσιαλδημοκρατίας. Μεταξύ τους ξεχώριζαν η σύλληψη της κοινωνίας ως πρωταρχικής ολότητας και ενότητας, η αξιοποίηση των αναλυτικών κατηγοριών του ιστορικού υλισμού και η επεξεργασία μιας επαναστατικής στρατηγικής που αναγνώριζε την προτεραιότητα της ταξικής πάλης χωρίς να υποτιμά τις εθνικές αντιθέσεις. Αυτές οι ιδέες κατεύθυναν την πράξη του Ισραηλίτη που σφράγισε την πορεία του ελληνικού εργατικού κινήματος. Αφετέρου, τον διέκρινε από τους Αυστρομαρξιστές η συνοπτική αδιαφορία του για τη φιλοσοφική και ιδίως τη γνωσιολογική θεμελίωση του ιστορικού υλισμού: ο βαλκάνιος επαναστάτης διέθετε θεωρητικό αλλά όχι φιλοσοφικό νου.

Ίσως αυτό οφειλόταν στο ότι ο Μπεναρόγια, που πέρασε τα παιδικά και εφηβικά του χρόνια στη Βουλγαρία, εντάχθηκε από νωρίς στο σοσιαλιστικό της κίνημα που δεν διακρινόταν για τις φιλοσοφικές του επιδόσεις. Προτού βρεθεί στη Θεσσαλονίκη είχε απομακρυνθεί από τους «Στενούς», στην «ελευθεριακή τάση» των οποίων συμμετείχε προηγουμένως. Οι Στενοί (πολιτογραφημένοι στην ελληνική σοσιαλιστική αργκό και ως «τέσνηδες», από το βουλγαρικό «τέσνιακι»), αποτελούσαν έναν από τους σταθμούς μιας πολιτικής παράδοσης που, ξεκινώντας από τους ρώσους «λαϊκιστές», μετενεσάρκώθηκε στο Βουλγαρικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα του Ντιμιτάρ Μπλαγκόεφ, για να καταλήξει αργότερα στο Κομμουνιστικό Κόμμα Βουλγαρίας. Σε αντίθεση προς την πλειοψηφική τάση των «Πλατιών», που δεν αρνούσαν τη συνεργασία με τα αστικά κόμματα, οι Στενοί ανέπτυξαν μια θεωρία παραπλήσια με εκείνη των Μπολσεβίκων, αποβλέποντας στη δημιουργία ενός κόμματος εργατών των πόλεων που θα έδινε επαναστατική προοπτική στην πάλη των τάξεων. Η «ελευθεριακή τάση» τους υπό τον Χαρλάκωφ, η οποία αργότερα συνεργάστηκε με τους Πλατιούς, διαφωνούσε κυρίως με την επιβολή του λενινιστικού οργανωτικού προτύπου και με τη δυσπιστία των Στενών απέναντι στους αγρότες⁸.

Οι Στενοί, που είχαν αποκτήσει σημαντική ισχύ στη Βουλγαρία, προσπάθησαν να την επεκτείνουν στις ευρωπαϊκές πόλεις του οθωμανικού κράτους μετά τη Νεοτουρκική Επανάσταση. Σύντομα ανέπτυξαν σχέσεις με το Σοσιαλιστικό Κέντρο της Πόλης (του Ν. Γιαννιού) και με τους μακεδόνες σοσιαλιστές του Βασίλ Γκλαβίνωφ. Στη Θεσσαλονίκη, τους παρακολουθούμε να συνεργάζονται άγωνα με τη Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία και τα προδρομικά της σχήματα, που είχαν φτιαχτεί με πρωτοβουλία της «ελευθεριακής τάσης», του Μπεναρόγια και άλλων εβραίων σοσιαλιστών. Το 1909, έπειτα από μερικούς μήνες ταραγμένης συνύπαρξης, αφήνουν τη Φεντερασιόν να ακολουθήσει ανεξάρτητη πορεία και ιδρύουν την Ενωμένη Εργατική Σοσιαλδημοκρατική Ομάδα Θεσσαλονίκης, η οποία επηρεάζει στο εξής ένα μικρό μέρος των σλάβων εργατών της πόλης⁹. Κατ' αυτό τον τρόπο βλέπουμε να αναπαράγεται στη Θεσσαλονίκη ο διπολισμός που χαρακτηρίζει εξ αρχής το σοσιαλισμό των Βαλκανίων πλην της Ελλάδας, ο οποίος πάντως δεν πρέπει να εξομοιώνεται με το γενικότερο φαινόμενο του αρχικού κατακερματισμού του σοσιαλιστικού κινήματος — μέχρι την εδραίωση των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων.

Εδώ, ίσως μπορούμε να μιλήσουμε για μια ταλάντευση μεταξύ δύο σοσιαλδημοκρατικών προτύπων, δηλαδή του «ορθόδοξου» μεσευρωπαϊκού και του επηρεασμένου από το λαϊκισμό των «Ναρόντικων», ανατολικοευρω-

παίκου, τα οποία διεκδικούσαν, επικαλούμενα εξίσου βάσιμα επιχειρήματα, τη μεταφύτευσή τους στα Βαλκάνια. Στο οθωμανικό κράτος, ο Μπεναρόγια και ο Γκλαβίνωφ (της Μακεδονικής Σοσιαλιστικής Οργάνωσης και αργότερα των Στενών) ήταν οι ηγέτες που διατύπωσαν τις δύο αντίπαλες θεωρητικές θέσεις και επεξεργάστηκαν τις αντίστοιχες τακτικές. Οι αντίθετοι στρατηγικοί προσανατολισμοί τους στηρίζονταν εξίσου στον κωδικοποιημένο μαρξισμό της εποχής· διαφέραν απλώς ως προς τον τρόπο που είχαν αφομοιώσει τα διάφορα στοιχεία του. Η διάσταση μεταξύ τους προοιωνίζε τη ρήξη μεταξύ Β' και Γ' Διεθνούς, παραπέμποντας στο δίλημμα που δίχασε τους Μπολσεβίκους και τους Μενσεβίκους στη Ρωσία, ή τους Στενούς και τους Πλατιούς στη Βουλγαρία.

Ο Μπεναρόγια έδινε προτεραιότητα στην οργάνωση ολόκληρης της εργατικής τάξης και επιδεικνύοντας αρκετό πραγματισμό, δεν απέκλειε τον προσεταιρισμό των αγροτικών κινημάτων· επίσης, προσέφερε κριτική υποστήριξη στην απόπειρα θεσμικού εκσυγχρονισμού των Νεοτούρκων. Η λογική του αποτυπώθηκε και στις μεταγενέστερες πρωτοβουλίες της Φεντερασίων: στην εναγώνια προσπάθεια ένωσης της εργατικής τάξης και σύνδεσης των βαλκάνιων σοσιαλιστών μεταξύ τους και με τα ευρωπαϊκά κέντρα, στην έγκαιρη αποδοχή της ένταξης των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στην ελληνική επικράτεια – και πολύ αργότερα, μετά την ανακοπή της διεθνούς επανάστασης το 1922, στη «μακράν νόμιμον ύπαρξιν» που θα στερέωνε το ΣΕΚΕ. Από την άλλη πλευρά, ο Βασίλ Γκλαβίνωφ, αναπτύσσοντας έναν τετραγωνισμένο μαρξισμό ανάμικτο με το προαιώνιο μίσος του Βαλκάνιου υποτελή προς το εχθρικό κράτος, οραματιζόταν την εξ εφόδου κατάληψη της εξουσίας από ένα κόμμα της προλεταριακής ελίτ – δηλαδή των βιομηχανικών εργατών.

Στη βάση της συλλογιστικής αμφοτέρων βρισκόταν η ορθή –όπως αποδείχτηκε σύντομα– διαπίστωση ότι το υπάρχον καθεστώς αδυνατούσε να προσφέρει μια ενδογενή δυναμική οικονομικής ανάπτυξης και συνεπώς μοιραία θα το αντικαθιστούσε κάποιο άλλο, πλησιέστερο προς τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Όμως σε αντίθεση προς τον μεταρρυθμιστικό ρεαλισμό της Φεντερασίων, που προϋπέθετε την ανάπτυξη του σοσιαλιστικού κινήματος στο πλαίσιο ενός συνταγματικού αστικού κράτους και ενσαρκωνόταν στην πρόβλη ενός μίνιμουμ προγράμματος κατά το δευτεροδιεθνιστικό σχήμα, σύμφωνα με τη γραμμική λογική και τους χιλιαστικούς πόθους των Στενών, τα Βαλκάνια είχαν εισέλθει ήδη στην περίοδο που η εργατική τάξη θα διεκδικούσε την πολιτική εξουσία. Συνεπώς, προείχε να βρεθούν οι μέθοδοι και τα ερείσματα που θα επέτρεπαν ταχύτερα την κατάκτησή της¹⁰. Το εθνικό

ζήτημα έπαιξε επίσης ρόλο σε τούτη τη σύγκρουση, όπως θα περιγράψουμε στη συνέχεια.

Η Φεντερασίων έθεσε ως προκαταρκτικό στόχο κάθε επαναστατικής τακτικής στην καθυστερημένη Οθωμανική Αυτοκρατορία την αυτόνομη και όσο το δυνατόν ευρύτερη οργάνωση της αστικής τάξης, πολιτικά και συνδικαλιστικά. Έχοντας εξασφαλίσει τη συγκρότηση των στοιχειωδών σοσιαλδημοκρατικών κυττάρων (των ομόσπονδων εθνοτικών κομματικών οργανώσεων, της νεολαίας και των συνδικάτων), αντιμετώπιζε ως θετική και φυσιολογική εξέλιξη τη συμμετοχή της στους θεσμούς του αρτιγέννητου συνταγματικού κράτους, χωρίς πάντως να ριψοκινδυνεύει την αυτονομία της: ακολουθώντας την ορθόδοξη σοσιαλδημοκρατική παράδοση, το καταστατικό της απαιτούσε τον απόλυτο διαχωρισμό των τυχόν κοινοβουλευτικών ή δημοτικών της εκπροσώπων από τα αστικά κόμματα και επέβαλλε διάφορους περιορισμούς στη δραστηριότητα όλων ανεξαιρέτως των μελών της οργάνωσης – περιορισμούς που αποσκοπούσαν στο να κατοχυρωθεί η ταξική καθαρότητά της¹¹.

Μολονότι απέκλιναν από τα βαλκανικά πολιτικά έθιμα, οι παραπάνω αρχές τηρήθηκαν σχολαστικά στην πράξη, παράλληλα προς μια ανόθευτη εσωκομματική δημοκρατία. Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί στη Θεσσαλονίκη το πρόπλασμα ενός μαζικού κόμματος με εξαιρετική τοπική επιρροή και κυρίως με συνείδηση του ιδιαίτερου προγράμματός του – ενός προγράμματος σοσιαλιστικού και διεθνιστικού, που τελικά αντιστρατευόταν τα προγράμματα όλων των εθνικών κρατών και αστικών τάξεων που συγκρούονταν στην περιοχή. Αυτό είχε ως συνέπεια, όταν βρέθηκε η Φεντερασίων στο ελληνικό έδαφος με τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων, να τοποθετηθεί εξ αρχής πέρα από την ακτίνα έλξης του Κόμματος Φιλελευθέρων και σε ευθύ ανταγωνισμό προς την προσπάθεια του Βενιζελικού φιλεργατισμού να οικειοποιηθεί τον κοινωνικό της χώρο: έπειτα από επίμονες προσπάθειες, κατόρθωσε να δημιουργήσει έναν αντίπαλο πόλο πανελλήνιας εμβέλειας στ' αριστερά του, και το 1915 χρησιμοποίησε την εκλογική ισχύ της σε βάρος του, απομονώνοντας έναν τακτικό ελιγμό, για τον οποίο οι ηγέτες της δεν άργησαν να μετανιώσουν.

Η καταψήφιση των Φιλελευθέρων από τους Εβραίους, αποτέλεσε αργότερα ένα επιπλέον πρόσχημα για τη νεοελληνική εκδοχή της δήθεν «τραυματικής μνήμης»: συνοπτικά, πως οι Εβραίοι, με ή χωρίς κομμουνιστικό προσωπείο, προκάλεσαν τη Μικρασιατική και άλλες δευτερεύουσες καταστροφές. Εκείνη την εποχή, πάντως, ο Βενιζέλος περιορίστηκε να απαντήσει στους αυθάδεις υπηκόους με μερικές διώξεις μέτριας έντασης, και

παρεμπιπτόντως με την ενίσχυση του «εθνικού σοσιαλισμού» στη Θεσσαλονίκη¹². Απλώς θορυβήθηκε από την απροσδόκητη ενίσχυση της ανυπότακτης οργάνωσης που αρνιόταν τον ηγεμονικό ρόλο του Κόμματος Φιλελευθέρων και περιόριζε την επιρροή του στους εργαζόμενους κατά την πιο κρίσιμη στιγμή του Διχασμού – γιατί σε άλλους καιρούς, η Φεντερασιόν θα μπορούσε απρόσκοπτα να αφομοιωθεί στο στρατηγικό σχέδιο κοινωνικού μετασχηματισμού του κρητικού ηγέτη, αναλαμβάνοντας όχι απλώς προβλεπόμενο αλλά απαραίτητο ρόλο του «κόμματος της προόδου».

Η εβραϊκή ταυτότητα της Φεντερασιόν δεν υπήρξε εμπόδιο στις σχέσεις της με το κόμμα του Βενιζέλου, όπως θα συνέβαινε εάν αυτό εμφορούνταν από τον αντισημιτισμό που του καταλογίστηκε. Το πραγματικό εμπόδιο ήταν η άρνησή της να μετατραπεί σε πολιτικό παράρτημά του και η επιμονή της στις καθιερωμένες σοσιαλδημοκρατικές αρχές – δηλαδή κυρίως στο διεθνισμό και στην ανεξαρτησία της εργατικής τάξης. Ο αντισημιτισμός δεν αποτέλεσε ποτέ στοιχείο της ιδεολογικής συγκρότησης του Κόμματος Φιλελευθέρων. Η φιλελεύθερη συνείδηση του ίδιου του Βενιζέλου και όλων σχεδόν των επιτελών του (εξαιρουμένων ορισμένων στρατιωτικών που αναδείχτηκαν πολιτικά μετά το 1922, όπως ήταν ο Γονατάς) τους απομάκρυνε αυτόματα από το αντισημιτικό στρατόπεδο. Βέβαια η βάση των Φιλελευθέρων, όπως και των υπολοίπων κομμάτων, δεν απέφυγε την επίδραση ενός λαϊκού αντισημιτισμού θρησκευτικής προέλευσης και παράλληλα ενός λόγιου φυλετισμού νεότερου τύπου, συνδεδεμένου με θεωρίες «διανοουμένων», τύπου Πέτρου Βλαστού ή Θαλή Κουτούπη. Όλες οι αστικές πολιτικές ηγεσίες της περιόδου εκμεταλλεύτηκαν, με μεγαλύτερη ή μικρότερη προθυμία, παρόμοια ρεύματα. Όμως στο πρακτικό πολιτικό επίπεδο, το πρόγραμμα του Βενιζέλου συνέκλινε συχνά με εκείνο των τοπικών σιωνιστών, που τον υποστήριζαν σε δύσκολες εποχές με την *Ισραηλιτική Επιθεώρηση*, ενώ οι μεταγενέστερες διώξεις Ελληνοεβραίων κατά τη διάρκεια του Διχασμού αφορούσαν καταρχήν την αντιβενιζελική και όχι την εθνικοθρησκευτική ταυτότητά τους.

Μπορούμε να συνοψίσουμε λέγοντας πως, κατά την πρώτη της περίοδο, η Φεντερασιόν επεδίωξε να ιδρύσει ένα σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, ξεκινώντας από τις θεωρητικές αναφορές και τις οργανωτικές κατευθύνσεις της Β' Διεθνούς. Επιπλέον, από τη στιγμή της ίδρυσής της συνδέθηκε με τη γραμματεία της Β' Διεθνούς¹³, με αποτέλεσμα να δημιουργήσει την πρώτη μαζική οργάνωση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, και κατόπιν στην Ελλάδα, που κατόρθωσε να παρακολουθεί εκ του σύνεγγυς τις εξελίξεις στο διεθνές σοσιαλιστικό κίνημα, προσπαθώντας όχι μόνο να συγχρονιστεί με

τις επιλογές του, αλλά και να τις επηρεάσει. Λειτουργήσε ως μάντλας μεταφοράς των προβληματισμών και αντιλήψεων που διαμορφώθηκαν αρχικά στο χώρο του γερμανόφωνου ιδίως σοσιαλισμού, χωρίς να παρασυρθεί ποτέ στην ερμηνεία των βαλκανικών αντιθέσεων με σχήματα μεταφερμένα από αλλού – ενδεικτικό αυτό, για το επίπεδο της ηγεσίας της.

Πάντως, οι σοσιαλιστές της Θεσσαλονίκης δεν δημιούργησαν χωριστή σχολή: στην πραγματικότητα, επηρεάστηκαν καιρία από την πλησιέστερη μητρόπολη, τη Βιέννη, από τις σλαβικές και εβραϊκές παροικίες της οποίας ξεκινούσαν δίκτυα διασποράς επαναστατικών ιδεών, που διακλαδίζονταν σε ολόκληρα τα Βαλκάνια. Ιδιαίτερα θάραινε η πνευματική ακτινοβολία των μαρξιστών διανοούμενων της πρωτεύουσας των Αψβούργων, καθώς και το γεγονός πως υπήρχαν ευδιάκριτες αναλογίες μεταξύ της Αυστροουγγρικής και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από την άποψη των οξυμένων εθνικών προβλημάτων που αντιμετώπιζαν αμφότερες. Η μελέτη του εθνικισμού από σοσιαλιστική οπτική γωνία αναπτύχθηκε συστηματικά για πρώτη φορά μεταξύ των Αυστρομαρξιστών, και μάλιστα τα πορίσματά τους αξιοποιήθηκαν εγκαίρως στην πράξη¹⁴. Για όλους αυτούς τους λόγους η Φεντερασιόν δεν άργησε να περάσει στην τροχιά της αυστριακής σοσιαλδημοκρατίας, στην ομοσπονδιακή κατά εθνότητες οργάνωση της οποίας διέκρινε το ιδανικό πρότυπο για το μελλοντικό Οθωμανικό Σοσιαλιστικό Κόμμα¹⁵.

2. Το ζήτημα των εθνοτήτων

Ο αυστριακός μαρξισμός χαρακτηριζόταν από ευαισθησία για τα εθνικά ζητήματα. Διακεκριμένοι θεωρητικοί του, όπως ο Karl Renner και ο Otto Bauer, έψαχναν τρόπους για να λειτουργήσει ο σοσιαλισμός ως δύναμη συνοχής στην παραπαίουσα κεντροευρωπαϊκή αυτοκρατορία, αντίθετα από τους ούγγρους σοσιαλιστές, οι οποίοι υποβάθμιζαν το εθνικό ζήτημα, ή τους Σλάβους, που γενικά εργάζονταν για τη διάλυσή της. Για παράδειγμα, στην Ουγγαρία, όπου οι μειονότητες καταπιέζονταν πολύ περισσότερο, το σοσιαλιστικό κόμμα καταδίκασε με μεγάλη ευκολία τον εθνικισμό τους. Φαίνεται πως σε ορισμένους σοσιαλιστές λαών με προοπτικές περιφερειακής κυριαρχίας (Ούγγρους, Βούλγαρους και βεβαίως Έλληνες, όπως έδειξε η περίπτωση του Γιαννιού), η στομφώδης υποτίμηση των εθνικών παραμέτρων ισοδυναμούσε με έναν αντεστραμμένο εθνικισμό, με μια προσπάθεια απόθλιψης κάποιων εθνικών ενοχών. Η αντίθετη τάση ίσως κυριαρχούσε σε Εβραίους και σε Αυστριακούς: εξορκίζοντας τα νέφη των βάρβαρων πολέ-

μων και των εθνικών εκκαθαρίσεων που διαφαίνονταν στον ορίζοντα, προσπαθούσαν να διαμορφώσουν την εργατική τάξη σε συνδετικό ιστό των υπερεθνικών σχημάτων, που έπρεπε να προικιστούν με νέο κοινωνικό περιεχόμενο για να περισωθούν.

Αναζητώντας μια απάντηση σε παρόμοια προβλήματα, ο Karl Renner επεξεργάστηκε την αρχή της προσωπικής αυτονομίας, σύμφωνα με την οποία ο εθνικός χαρακτήρας του κάθε πολίτη ήταν ζήτημα προσωπικής επιλογής: όπως το νεώτερο κράτος είχε αποδεχτεί πλέον την αρχή της ανεξιθρησκείας, έτσι όφειλε να αποδεχτεί και την αρχή της «ανεξεθνίας» — για να χρησιμοποιήσουμε ένα νεολογισμό¹⁶. Στις νεωτερικές υπερεθνικές επικράτειες, οι εθνικοί οργανισμοί θα συγκροτούνταν ελεύθερα από τα μέλη τους και θα αυτοδιοικούσαν στα πολιτιστικά θέματα, όπως συνέβαινε περίπου με τα παραδοσιακά οθωμανικά «μιλέτ». Για την πολιτική και την οικονομία θα αποφάσιζε ένα μικτό κοινοβούλιο όπου θα αντιπροσωπεύονταν αναλογικά όλες οι εθνότητες. Μολονότι η αυστριακή σοσιαλδημοκρατία δεν υιοθέτησε ποτέ επίσημα αυτές τις ιδέες, τις αποδέχτηκε στην πράξη διασπώμενη σε έξι ομόσπονδα εθνοτικά κόμματα με κοινή εκτελεστική επιτροπή, ετήσιο συνέδριο και κοινοβουλευτική ομάδα¹⁷. Ακριβώς αυτό υπήρξε το πρότυπο της Φεντερασιόν, η οποία ζήτησε να προμηθευτεί το καταστατικό του αυστριακού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος για να το χρησιμοποιήσει ως βάση του δικού της¹⁸. Μια άλλη περίφημη εβραϊκή οργάνωση, συγκροτημένη σύμφωνα με την ίδια αρχή, ήταν η «Μπούντ» της Πολωνίας, την οποία μάλιστα ανέφερε ως πρότυπο ο Μπεναρόγια προτού εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη¹⁹.

Το ζήτημα με το οποίο συνδεόταν άμεσα το είδος της οργάνωσης (ομοσπονδιακή ή συγκεντρωτική), ήταν η μορφή του πολιτικού χάρτη των Βαλκανίων. Έτσι οι Στενοί, όπως και άλλα σοσιαλιστικά κόμματα —λόγου χάρη τα νοτιοσλαβικά, οι εθνικιστές επίγονοι των οποίων αιματοκυλούν σήμερα τη χώρα τους— παρά την ειλικρινή αντίθεσή τους στην επεκτατική πολιτική των κρατών τους, δεν έχυναν δάκρυα για τη διαφαινόμενη διάλυση των γειτονικών αυτοκρατοριών. Θεωρούσαν το διαμελισμό τους αναπότρεπτο, και πάντως εστίαζαν την προσοχή τους στην κοινωνική επανάσταση, η οποία για να πραγματοποιηθεί χρειαζόταν ένα συγκεντρωτικό δομημένο κόμμα. Αντίθετα, η Φεντερασιόν, συμβαδίζοντας με τις επιλογές της Β' Διεθνούς, τόνιζε την ανάγκη αποφυγής του πολέμου, ενώ η ομοσπονδιακή της οργάνωση αποσκοπούσε στην ευχερέστερη διάδοση του σοσιαλιστικού λόγου στην πολυεθνική αυτοκρατορία και αντιστοιχούσε στο όραμα ενός ομοσπονδιακού κράτους, που θα επιδίωκε δια μέσου της ανεξε-

θνίας. Η άποψή της για το νόημα της ομοσπονδιακής οργάνωσης, ήταν απολύτως ευθυγραμμισμένη με την αυστρομαρξιστική αντίληψη:

«Ο οθωμανικός πληθυσμός αποτελείται από πολυάριθμες εθνικότητες που ζουν στην ίδια επικράτεια, έχοντας η καθεμιά τη γλώσσα της, τον πολιτισμό της, τη φιλολογία της και διαφορετικά έθιμα και χαρακτηριστικά. Γι' αυτούς τους εθνικούς και πολιτιστικούς λόγους θεωρήσαμε καλύτερο να σχηματίσουμε μια οργάνωση, που μέσα της θα μπορούν να χωρέσουν όλες οι εθνότητες, χωρίς να εγκαταλείψουν τη γλώσσα τους ή τον πολιτισμό τους. Η καλύτερα, η κάθε εθνότητα θα μπορεί να αναπτύξει τον πολιτισμό της και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της σε πλήρη ανεξαρτησία, ενώ ταυτόχρονα θα εργάζονται όλες για το ίδιο ιδανικό: το σοσιαλιστικό ιδανικό»²⁰.

Οι Νεότουρκοι δεν κατόρθωσαν να ανανεώσουν σύμφωνα με τις υποσχέσεις τους το κράτος που παρέλαβαν — ούτε καν επεδίωξαν σοβαρά να κάνουν κάτι τέτοιο, ώσπου τιμωρήθηκαν μοιραία με την έκρηξη των Βαλκανικών Πολέμων. Μετά τη διανομή των ευρωπαϊκών οθωμανικών εδαφών, η Φεντερασιόν αποδέχτηκε τη νέα κατάσταση ταχύτερα από την εβραϊκή κοινή γνώμη της Θεσσαλονίκης, χωρίς βέβαια να εγκαταλείψει το αίτημα για την πολιτισμική αυτονομία των εθνικών κοινοτήτων — όπως φαινόταν και από την εμμονή της στο ομοσπονδιακό καταστατικό. Ουσιαστικά, η διεθνιστική αρχή την οποία εξακολουθούσε να προσυπογράφει, καθώς υπέτασσε την εθνική αντίθεση στην ταξική, διευκόλυνε την προσαρμογή της στο ελληνικό κράτος, το οποίο άλλωστε παρουσιαζόταν από πολλές απόψεις προοδευτικότερο του οθωμανικού. Δεν υπήρξε, λοιπόν, ζήτημα θεωρητικής αναδίπλωσης, μολονότι παρουσιάστηκε ένα νέο πρακτικό πρόβλημα — η σύνδεση με τους έλληνες εργάτες.

Όπως είναι γνωστό και από τη μαρτυρία του Μπεναρόγια, απ' όλες τις εθνότητες της Θεσσαλονίκης οι Έλληνες είχαν τη μικρότερη ανάμιξη στη Φεντερασιόν πριν από το 1912²¹. Εκτός από τον βαθύ εθνικισμό που τους διέκρινε, φαίνεται πως υπήρχαν και πιο συγκεκριμένοι λόγοι για την αποχή τους, οι οποίοι είχαν να κάνουν με την οργάνωση της ελληνικής κοινότητας και τις επιλογές των κέντρων εκτός Θεσσαλονίκης που την έλεγχαν: για παράδειγμα, οι έλληνες εργάτες του Μονοπωλίου Καπνού (της Ρεζή), «ευρίσκοντο υπό την επιρροήν της ΣΟΕ, αλλ' ουχ' ήττον και ούτοι παρηκολουθούντο από τον Πολιτικόν Σύνδεσμον και δεν ετόλμουν να δυσαρστήσουν τους ομοεθνείς των προχωρούντες περισσότερο από την ανοχήν»²². Αντίθετα, σε Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη και Θράκη, οι Έλληνες πρωτοστατούσαν σε απεργίες βλαπτικές για την Οθωμανική Αυτοκρατο-

ρία, με την ενθάρρυνση και την ενεργή καθοδήγηση εθνικιστικών οργανώσεων²³.

Παρ' όλες τις αντιξοότητες, κατά τα πρώτα μετά την προσάρτησή χρονία η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία κατόρθωσε να εδραιωθεί και μεταξύ των ελλήνων εργατών. Το «εθνικό εργατικό» Λαϊκό Κόμμα κάποιου Κράλλη, που τους διεκδίκησε, δεν είχε επιτυχία, ενώ αργότερα η ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης με την υποστήριξη της Φιλελεύθερης κυβέρνησης, είχε ως αποτέλεσμα, αντί για την επιδιωκόμενη περιθωριοποίηση της Φεντερασιόν, τον εκσοσιαλισμό των ελλήνων συνδικαλιστών της πόλης²⁴. Σε γενικές γραμμές, η κατάλυση των συντεχνιών και των «κισναφιών» από τον επιστημονικό σοσιαλισμό, που επικύρωσε την ανάδυση της αστικής εργατικής τάξης από την παραδοσιακή βυθόσφαιρα των μιλιέτ στη νεωτερικότητα, πραγματοποιήθηκε ευκολότερα στη Μακεδονία απ' ό,τι στη νότια Ελλάδα.

3. Το εργατικό κόμμα

Κι έτσι ερχόμαστε στο τελευταίο ζήτημα που θα μας απασχολήσει, τη συμβολή της Φεντερασιόν στον ελληνικό σοσιαλισμό.

Ενώ στη βόρεια Ευρώπη εδραιωνόταν και θριάμβευε η Β' Διεθνής, στην Ελλάδα, επί μια κρίσιμη εικοσαετία, που συμβατικά μπορούμε να ορίσουμε με τις χρονολογίες 1886 και 1907, οι μάζες και οι διανοούμενοι την αγνόησαν, με αποτέλεσμα να υπάρξει σημαντική καθυστέρηση στη διάδοση και ιδίως στην εμπάθυνση των σοσιαλιστικών ιδεών. Χρειάστηκε πρώτα να γίνουν πασιφανείς οι ανεπάρκειες του χιλιαστικού εθνικισμού της Μεγάλης Ιδέας, για να κινήσουν ένα στοιχειώδες ενδιαφέρον ο «μαρξισμός» του Σκληρού ή ο μεταρρυθμιστικός σοσιαλισμός των Κοινωνιολόγων. Μέχρι τη βαλκανική ανάφλεξη, ο λαϊκός σοσιαλισμός της Παλιάς Ελλάδας αναλώθηκε σε αδιέξοδους αποσπασματικούς αγώνες και έναν δίχως πολιτικές αξιώσεις συνδικαλισμό, ενώ δεν τελεσφόρησαν όσες απόπειρες έγιναν για να του δοθεί θεωρητικό υπόβαθρο: του Σκληρού, του οποίου ο απλουστευμένος «μαρξισμός» αφομοιώθηκε εύκολα στο Κόμμα Φιλελευθέρων, του «ρεβιζιονιστή» Παπαναστασίου, που μετά την αποτυχία του να βρει απήχηση έστρωσε και μεταξύ των διανοουμένων επιχείρησε να προετοιμάσει το έδαφος για τον μεταρρυθμιστικό σοσιαλισμό μέσω μιας ad hoc συμμαχίας με τον Βενιζέλο, ή τέλος του Γιαννιού, που οργάνωσε αρκετούς εργαζόμενους της Αττικής γύρω από έναν μαχητικό αλλά ρηχό εργατισμό με μαρξιστική φρασεολογία²⁵. Η κατάσταση αλλάζει ριζικά όταν προσθέτει η Θεσσαλονίκη το

βάρος της στο σοσιαλιστικό κίνημα της χώρας: ενώ με το Κόμμα Φιλελευθέρων εξελληνίζεται ο ευρωπαϊκός φιλελευθερισμός, με τη Φεντερασιόν εξευρωπαϊζεται ο ελληνικός σοσιαλισμός. Το ένα πλάθει την εθνική εκδοχή μιας πρόσφατης ιδεολογίας: η άλλη μεταγγίζει στις αποστεωμένες τοπικές εκφάνσεις μιας οικουμενικής θεώρησης το νεωτερικό όραμα που αναστήθηκε στην ευρωπαϊκή μήτρα της.

Στο διάστημα μεταξύ 1914 και 1918 η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία, έχοντας ήδη εδραιωθεί στη Θεσσαλονίκη, συγκεντρώνει τις προσπάθειές της στην ενοποίηση της εργατικής τάξης: γεωγραφική, πολιτική, συνδικαλιστική. Τελικά κατορθώνει να απομακρύνει εν μέρει από το εργατικό κίνημα της νότιας Ελλάδας τον εθνικισμό και τους πολυπρόσωπους «εργατοπατέρες» του (για να χρησιμοποιήσουμε έναν παραστατικό όρο της εποχής).

Ιδιαίτερα στο συνδικαλιστικό πεδίο, η Φεντερασιόν παραγκώνισε όσες δυνάμεις επιχειρήσαν να αντιταχθούν στο σχέδιό της για την οργάνωση της εργατικής τάξης, καταρχήν σε σωματεία και στη συνέχεια σε ομοσπονδίες, το οποίο κορυφώθηκε με την ίδρυση της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας²⁶. Μάλιστα η απαγόρευση των διαταξικών σωματείων από τον Βενιζέλο απάλλαξε την Ομοσπονδία από τον κυριότερο ανταγωνιστή της μεταξύ των ελλήνων εργατών. Όμως η σύγκρουσή της με την αστική παράταξη εστιάσθηκε τελικά στο πολιτικό επίπεδο, όπου συνδέθηκε βαθμιαία με όλους όσους δέχονταν ως πρωταρχική την ταξική πάλη — ενώ αντίθετα, εκείνοι που την υπέτασσαν στην εθνική ολοκλήρωση οδηγήθηκαν κατά κανόνα στο στρατόπεδο του Βενιζέλου.

Ο υδατοκρίτης που διαχώρισε τις δυο αρτιγέννητες παρατάξεις ήταν η αρχή της πάλης των τάξεων σε συνάρτηση προς το εθνικό ζήτημα. Όσοι αποδέχονταν την προτεραιότητα της πάλης των τάξεων κατά το κλασικό (αλλά εγκαταλειμμένο ήδη στην Ευρώπη) θεωρητικό πρότυπο της σοσιαλδημοκρατίας, στοιχήθηκαν πίσω από τη Φεντερασιόν και υιοθέτησαν καταρχήν τις επιλογές της. Απεναντίας, το Κόμμα Φιλελευθέρων δεν βρήκε εύκολα κάποιο σαφές στίγμα στον εργατικό χώρο: οι συνδικαλιστές του, έχοντας αρνηθεί την αυτόνομη πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης, κατέληξαν να ταλαντεύονται μεταξύ «ρεβιζιονισμού» και αναρχοσυνδικαλισμού, χωρίς ποτέ να αμφισβητήσουν την εθνικιστική ορθοδοξία — ώσπου βυθίστηκαν κυριολεκτικά σε έναν εθνικό εργατισμό.

Πράγματι, αυτή την περίοδο παρατηρούμε από τη μια μεριά να συγκλίνουν στο Κόμμα Φιλελευθέρων οι «ιστορικοί ηγέτες» και οι κυριότερες πολιτικο-συνδικαλιστικές οργανώσεις των εργαζομένων της Παλιάς Ελλά-

δας, αφετέρου να συνδέονται με τη Φεντερασιόν οι αντιπολεμικές και αργότερα οι «μαξιμαλιστικές» δυνάμεις, που εξέφραζαν γενικά τη νεότερη γενιά²⁷. Δίπλα στον Βενιζέλο συνωστίστηκαν ο Αλ. Παπαναστασίου και το σύνολο των Κοινωνιολόγων, ο τέως αδιάλλακτος μαρξιστής Γιαννιός και ο φυτοφάγος Δρακούλης, ο Γ. Σκληρός και οι σοσιαλιστικοί κύκλοι που επηρέαζονταν από αυτόν, το Εργατικό Κέντρο της Αθήνας, ο επίδοξος αναρχο-συνδικαλιστής Μαχαίρας και όλες οι ενδιαμέσες αποχρώσεις. Στο άρμα της Σοσιαλιστικής Εργατικής Ομοσπονδίας προσδέθηκαν στελέχη και οργανώσεις από τα σημαντικότερα αστικά κέντρα, όπως ήταν η Αθήνα, ο Πειραιάς, η Κέρκυρα και ο Βόλος· ιδιαίτερα δεκτική στο κήρυγμά της αποδείχτηκε η νεολαία των πόλεων²⁸. Στις εκλογές του 1915 η Φεντερασιόν επιχειρεί να στερεώσει πανελλήνια την επιρροή της, υποστηρίζοντας στη Μακεδονία σοσιαλιστές υποψήφιους που ήταν αδύνατο να εκλεγούν στις επαρχίες τους όπου κυριαρχούσαν τα αστικά κόμματα. Με τις ψήφους της εκλέγεται στη Θεσσαλονίκη ο Κερκυραίος Σίδερης, ενώ στην Καβάλα αποτυχαίνει για ελάχιστες ψήφους ο Π. Δημητράτος, που δρούσε στην Αθήνα.

Το 1918, έπειτα από σκληρούς αγώνες της Φεντερασιόν, ιδρύεται το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας σε ένα συνέδριο όπου συμμετέχουν αντιπρόσωποι από όλη τη χώρα. Η διεύθυνσή του ανατίθεται σε μια αιρετή επιτροπή, όπου συγκρούονται πολιτικές τάσεις και όχι τοπικά συμφέροντα ή ιδιαιτερότητες. Συνεπώς γίνεται το πρώτο κόμμα που διαθέτει θεσμούς ενσωμάτωσης σε πανελλήνιο επίπεδο και τελικά το πρώτο «σύγχρονο» κόμμα της χώρας. Μάλιστα, παραμένει ένα δημοκρατικό κόμμα για μερικά χρόνια — πράγμα που δεν μπορεί να ειπωθεί για κανένα από τα «προσωπικά» κόμματα που κυριαρχούσαν στην πολιτική σκηνή. Την ίδια εποχή, το συμπλήρωμα επαρχιακών «τζακιών» που απάρτιζε τη συντηρητική παράταξη έβρισκε δύσπεπτη ακόμη και την ιδέα των πολυθρύλητων «κομμάτων αρχών», ενώ οι προσπάθειες του Βενιζέλου να εφοδιάσει τους φιλελευθέρους με σταθερό πρόγραμμα και θεσμοποιημένη λειτουργική δομή, ως πρώτο βήμα για τον εκδημοκρατισμό τους, δεν συναντούσαν ανταπόκριση μεταξύ των υπαρχηγών και των στελεχών του. Ειρωνικά, η εξέλιξη του ευρωπαϊκού σοσιαλισμού είχε ακολουθήσει στο μεταξύ μια απρόβλεπτη πορεία.

Προτού η Φεντερασιόν κατορθώσει να ενώσει το εργατικό κίνημα της χώρας, επιστημοποιήθηκε η διάσπασή του στον υπόλοιπο κόσμο. Την εποχή που δημιουργούνταν στην Ελλάδα ένα αυτόνομο εργατικό κόμμα στηριγμένο στο κλασικό πλέγμα των οργανωτικών και ιδεολογικών αρχών της Β' Διεθνούς (όπως ήταν η δημοκρατική εκλογή της ηγεσίας και ο διαρκής

έλεγχός της από τη βάση, η ελεύθερη λειτουργία, η αυτοτελής οργάνωση του προλεταριάτου, ο διεθνισμός και η πάλη των τάξεων), η τελευταία εξεμέτρα το ζειν. Την είχαν καταλύσει οι ίδιοι πόλεμοι και επαναστάσεις που έλυσαν για πρώτη φορά τα δεσμά της εργατικής τάξης στην Ελλάδα. Έτσι, οι βεβαιότητες που οδήγησαν στο ΣΕΚΕ κείτονταν συντριμμένες τη στιγμή της γέννησής του.

Το νέο σοσιαλιστικό κόμμα έπρεπε τώρα να βρει την πορεία του διαλέγοντας ανάμεσα σε τρεις αντίπαλες Διεθνείς. Μετά το 1917, κάποιοι κληρονόμοι της Β' Διεθνούς διεκδικούσαν ως άλλοθι τη δημοκρατία και άλλοι την πάλη των τάξεων, όμως η εργατική τάξη είχε διασπαστεί οικτρά. Η υπόσχεση της εθνικής δημοκρατίας της προσφερόταν ήδη ως αντάλλαγμα του Αρμαγεδώνα, με αποτέλεσμα τα σοσιαλιστικά κόμματα να στραφούν προς διαφορετικές κατευθύνσεις. Η σύγχυση επιτάθηκε από την είσοδο στο προσκήνιο του αντισοσιαλιστικού εργατισμού της Αμερικής και την ανάπτυξη του επίσημου φιλεργατισμού στα περισσότερα κράτη, ενώ αλλού εμφανιζόταν ο φασισμός. Σε πολλές χώρες η εργατική τάξη ευνουχίστηκε αποβάλλοντας την «πρωτοπορία» της (ακόμη μια νεωτερική έννοια). Το παγκόσμιο σχέδιο της ταξικής ενότητας το υποκαθιστά πλέον η ελπίδα της εθνικής ενσωμάτωσης, ενώ οι πολιτικοί όροι αποκτούσαν απρόβλεπτη σημασία — η «δημοκρατία» καταλήγει ευφημισμός του Θεριμιδώρ.

Ήταν φυσικό οι ηγέτες της Φεντερασιόν να μη διαισθανθούν αμέσως τη διαφορετική δυναμική της νέας Διεθνούς από κείνη που γνώριζαν, ενώ η νεότερη γενιά των εξεγερμένων δεν είχε ζήσει καν την προηγούμενη οργανική ενότητα της σοσιαλδημοκρατίας ώστε να τη χρησιμοποιήσει ως μέτρο σύγκρισης. Δεν υπήρχαν πλέον ευδιάκριτες προτεραιότητες για το εργατικό κίνημα· στους κόλπους του συγκρούονταν αντίθετες στρατηγικές. Η Ελλάδα μπήκε στη σύγχρονη εποχή των μαζών τη στιγμή που στην Ευρώπη η ιδέα της δημοκρατίας, χάνοντας τη δυναμική και την οικουμενικότητά της, αποκτούσε ένα περιορισμένο και μάλλον τυπικό περιεχόμενο, όταν δεν μυκτηριζόταν απροκάλυπτα από τους επίγονους των σοσιαλιστών και των φιλελευθέρων του περασμένου αιώνα.

Τα νέα πρότυπα, οι ξένες ιδέες που κρίνονταν άξιες μίμησης και εισάγονταν τώρα στην Ελλάδα ήταν ο αρχηγισμός, ο μπολσεβικισμός, το συντεχνιακό κράτος, η επαγγελματική εκπροσώπηση, τα εξεζητημένα εκλογικά συστήματα και άλλα παρόμοια — αλλά πάντως όχι η Δημοκρατία. Τουλάχιστον στην Ευρώπη, οι μακρόχρονοι αγώνες των εργαζομένων και, σε ένα βαθύτερο επίπεδο, οι ριζωμένες ιδέες του διαφωτισμού είχαν ήδη δημιουργήσει ένα στερεό δημοκρατικό υπόστρωμα στις σοσιαλιστικές οργα-

νώσεις αλλά και στο ίδιο το κράτος. Τουναντίον, στη χώρα μας, μετά την περιθωριοποίηση της Φεντερασιόν, όλα τα κόμματα, εργατικά ή αγροτικά — με κυριότερη εξαίρεση τη «Δημοκρατική Ένωση» του Αλ. Παπαναστασίου — και βέβαια τα αστικά, ούτε προσπάθησαν ούτε καν διανοήθηκαν να διαπαιδαγωγήσουν τους οπαδούς τους στην έμπρακτη δημοκρατία, την οποία συχνά επικαλούνταν αλλά ποτέ δεν διευκρίνιζαν το νόημά της. Ούτε και θέλησαν να διασώσουν, στην περίπτωση της βόρειας Ελλάδας, στοιχεία των προηγούμενων σπερματικών δημοκρατικών παραδόσεων της κοινότητας. Όσο για το κράτος, εφόσον έλειπε η πίεση από την πλευρά των απλών πολιτών για τον εκδημοκρατισμό του, δεν είχαν κανέναν λόγο να τον προωθήσουν οι αστικές παρατάξεις που το έλεγχαν: το αντίθετο ακριβώς ίσχυε, ιδίως από τη στιγμή που καταργήθηκε η μοναρχία κι έπειτα.

Στην πραγματικότητα, δεν ήταν διόλου τυπική η περίοδος κατά την οποία μεσουράνησε η Φεντερασιόν. Ήταν μια περίοδος έντονων κοινωνικών ανταγωνισμών, κατά την οποία όλες οι πολιτικές παρατάξεις δέχονταν, ή μάλλον υποχρεώνονταν, να κινητοποιήσουν τις μάζες και συχνά να οικειοποιηθούν τα τολμηρότερα αιτήματά τους — αναγορεύοντάς τες εκάστοτε σε υπέρτατη αρχή: το κίνημα στο Γουδί (όπως και το ανάλογο των Νεοτούρκων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία) στηρίχτηκε και αναζήτησε τη νομιμοποίησή του σε λαϊκά συλλαλητήρια στις πόλεις· την ίδια συνταγή αξιοποίησαν αργότερα ο Βενιζέλος και η Εθνική Άμυνα, ενώ η αντίπαλη μερίδα προσέφυγε κατά τη διάρκεια του Διχασμού στην παραδοσιακότερη μέθοδο των ένοπλων αγροτικών εξεγέρσεων.

Το εκκρεμές αρχίζει να κινείται προς την αντίθετη κατεύθυνση μετά το ωχρό φθινόπωρο του '22: τότε η «Επανάσταση» των στρατηγών και των ναυάρχων, αντικρίζοντας περιδεής τη νέα κοινωνική πόλωση και τις ανεξέλεγκτες μάζες των προσφύγων, αποποιείται καταρχήν μια παρόμοια νομιμοποίηση. Απορρίπτει κατηγορηματικά κάθε ενίσχυσή της με λαϊκές ή ακόμη και κομματικές εκδηλώσεις — χωρίς να φαντάζεται πως, ειδικά ως προς αυτό το σημείο, θα δημιουργούσε παράδοση για άλλα πραξικοπήματα που θα έρχονταν στη συνέχεια. Ένας κύκλος κλείνει στα πολιτικά σχέδια, η πλατεία εγκαταλείπεται ξανά για το στρατόπεδο και τα λάβαρα χαμηλώνουν μπροστά στις μπαγιονέτες.

Η νέα κατάσταση επικυρώνεται τελικά το 1924, όταν ο φόβος των εξαθλιωμένων λαϊκών μαζών κάνει τους Φιλελεύθερους να ανατρέψουν την πρώτη δημοκρατική κυβέρνηση με την επίκληση του κομμουνιστικού κινδύνου, δηλαδή της φανταστικής δράσης του πρώην ΣΕΚΕ. Κατά συμμετρία, περίπου ταυτόχρονα, εκπαρθυρώνονται από το εργατικό κόμμα ο Μπε-

ναρόγια και οι αρχικοί ηγέτες του, επειδή κι εκείνοι είχαν αντιταχθεί στην απομάκρυνσή του από τις σοσιαλδημοκρατικές αρχές και, σε τελική ανάλυση, από τις μάζες. Στο εξής, ο κορμός του ελληνικού σοσιαλισμού δεν ενδιαφέρεται για μεταρρυθμίσεις, ενώ οι επίδοξοι μεταρρυθμιστές αδιαφορούν για το σοσιαλισμό. Εξίσου ψυχρά αντιμετωπίζεται και η ιδέα της δημοκρατίας: το ακριβό σύνθημα της ελληνικής κλασικής ακμής και του ευρωπαϊκού 19ου αιώνα, προγράφεται στην πάλαι ποτέ πατρίδα του. Ενώ ανακηρύσσεται θριαμβευτικά — χάρη στην επιμονή της αριστεράς — η Ελληνική Δημοκρατία, πανίσχυρες κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις αρχίζουν την αντίστροφη μέτρηση για τη νέα παλινόρθωση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Η Έφη Αβδελά, ο Αντώνης Λιάκος και ο Φραγκίσκος Σομμαρίπας είχαν την καλοσύνη να διαβάσουν τις αρχικές εκδοχές αυτού του κειμένου και να επιστημάνουν πολλές από τις ελλείψεις του. Τους ευχαριστώ θερμά και από εδώ, προσθέτοντας και το αυτονόητο — ότι βεβαίως δεν ευθύνονται για τις αδυναμίες του που παρέμειναν αθεράπευτες.

1. Χρησιμοποιώ τον όρο «νεωτερικότητα» ως απόδοση του modernity. Για τον ειδικό τύπο του νεοελληνικού εθνικισμού βλ. Γ. Λεονταρίτη, «Εθνικισμός και Διεθνισμός: πολιτική ιδεολογία», στο Δ.Γ. Τσαούση (εκδ.) *Ελληνισμός-Ελληνικότητα*, Αθήνα 1983, σσ. 27-36.

2. Βλ. Umberto Cerroni, *Θεωρία του πολιτικού κόμματος*, Θεσσαλονίκη 1986, παντού.

3. Για την πολιτική συμπεριφορά των τουρκικών, αλβανικών και σλαβομακεδονικών ή βουλγαρικών κοινοτήτων μέχρι το 1922, βλ. George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, 1983.

4. Ο Μπεναρόγια παρατηρεί ότι, πράγματι, μετά το κίνημα των Νεοτούρκων οι απεργίες συνετέλεσαν στην εξασθένηση των εθνικών φραγμών: «Ήδη οι εργάται απήργουν ομαδικώς, άνευ διακρίσεως εθνικότητος, με κάποιαν τάξιν, με επιτροπάς επικεφαλής. Οι εθνικοί σύλλογοι ετίθεντο εις δευτέραν μοίραν, τουλάχιστον κατά τας ημέρας της απεργίας. Αι διαπραγματεύσεις εγένοντο πολλάκις απευθείας μεταξύ εργατικών επιτροπών και εργοδοτών. Η μεσολάβησις των «εθνικών» παραγόντων δεν ήτο και εύκολος, καθόσον ενδιαφέροντο πλείστοι αλλοεθνείς». Βλ. Αβραάμ Μπεναρόγια, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Αθήνα 1975, σ. 46.

5. Για το περιεχόμενο και τις μορφές των βαλκανικών εθνικισμών του 19ου αιώνα, βλ. ενδεικτικά Ε. Σκοπετέα, *Το πρότυπο Βασιλείου και η Μεγάλη Ιδέα*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

6. Σχετικά με την ισραηλιτική Θεσσαλονίκη βλ. ιδίως το λαμπρό έργο του Νεχαμά και μεταξύ των νεωτέρων του Dumont «À propos de la "classe ouvrière" ottomane à la veille de la révolution jeune-turque», *Turcica* 9 (1977), σ. 228-251 και «La structure sociale de la communauté juive de Salonique à la fin du dix-neuvième siècle», *Revue Historique*, σ. 63 (1980), σ. 351-393 και την πρόσφατη συλλογική έκδοση *Salonique, 1850-1918. La "ville des Juifs" et le réveil des Balkans*, επιμ. Gilles Veinstein, Παρίσι 1992. Για την επιρροή που απέκτησαν οι βουλγαρικές σοσιαλιστικές οργανώσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. S. Velikov, *Sur le mouvement ouvrier...*, σ. 32.

7. Για το σύστημα, ή μάλλον για τα διαδοχικά συστήματα σκέψης του Γιαννού, δεν έχει δημοσιευτεί κάποια συνοπτική μελέτη. Για τις ιδέες του χαρισματικού Σταμπολίσκι, βλ. π.χ. Bell John D., *Peasants in power*, Princeton U.P. 1977.

8. Βλ. ενδεικτικά J. Droz, *Histoire générale du socialisme*, τ. Β', Παρίσι 1974, σ. 452. Όσον αφορά το αγροτικό ζήτημα, στο πρόγραμμα της ΣΟΕ συμπεριλαμβανόταν η διανομή της γης στους καλλιεργητές, θέση αντίστοιχη προς των «Ρεβιζιονιστών» και των Πλατιών. Βλ. το σχετικό απόσπασμα από τη *Solidaridad Obrera* της 3.3.1911, στον Α. Μπενάρτζια, *Η πρώτη σταδιοδρομία...*, σ. 30.

9. Βλ. π.χ. Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, *Η σοσιαλιστική οργάνωση Φεντερασιόν Θεσσαλονίκης, 1908-1918*, Αθήνα 1988, σ. 35. Για τις δραστηριότητες των Στενών στη Θεσσαλονίκη μεταξύ 1908 και 1910, βλ. S. Velikov, «Sur le mouvement ouvrier et socialiste en Turquie après la révolution jeune-turque de 1908», *Etudes Balkaniques* 1 (1964), σ. 40.

10. Κατά τον P. Dumont, «στην ιδεολογική προσέγγιση των Στενών, [η Φεντερασιόν] αντιπαρέθετε κατά κάποιον τρόπο μια πολιτική προσέγγιση, της οποίας το θεμελιώδες αίτημα ήταν η διατήρηση των πολυεθνικών δομών της Αυτοκρατορίας» (βλ. Paul Dumont, «Une organisation socialiste ottomane: La Hos (1908-1912)», *Etudes Balkaniques* 11 (1975), σ. 82). Μια εκπληκτική ανάλυση της σχέσης Νεοτούρκων και εργατικού κινήματος από το βουλευτή της Φεντερασιόν στο Οθωμανικό Κοινοβούλιο Ντιμιάτ Βλάχωφ, βλ. στο *Λαό της Κωνσταντινούπολης*, φ. της 31ης Ιανουαρίου 1909. Βλ. επίσης Alkiviades Panayotopoulos, «The hellenic contribution to the ottoman labour and socialist movement after 1908», *Etudes Balkaniques* 16 (1980), σ. 49 και P. Dumont, *ό.π.*, σ. 82.

11. Βλ. Αντώνης Λιάκος, *Η ΣΟΕ και η Σοσιαλιστική Νεολαία*, Θεσσαλονίκη, χ.χ., σ. 59. Το καταστατικό υπέβαλαν οι κοινοβουλευτικοί ή οι δημοτικοί εκπρόσωποι της Φεντερασιόν, των οποίων «οι υποψηφιότητες εγκρίνονται υπό της Κεντρικής Επιτροπής και υπό του Τμήματος της εκλογικής περιφέρειάς [...] να εργάζονται χωριστά εξολοκλήρου από τα λοιπά πολιτικά κόμματα, να παραδέχονται την θεμελιώδη δήλωσιν της ΣΟ και να συμμορφούνται καθ' ολοκληρίαν προς τους κανονισμούς, την τακτικήν και τας αποφάσεις της ΣΟ». Επιπλέον, «ουδέν μέλος της ΣΟ δύναται να λάβη μέρος ως ομιλητής εορτών, συγκεντρώσεων ή διαλέξεων διοργανομένων παρ' άλλων πολιτικών ομάδων[...] χωρίς την προηγουμένη άδειαν της Επιτροπής της Ομοσπονδίας[...] Οστις δημοσιεύει ή εκφράζει ιδέας εναντίους προς τα αρχάς του κόμματος, θα θεωρείται μετά την απαιτούμενην εξέτασιν ως διαγεγραμμένος [...] Κανένα μέλος δεν δύναται να συνεργάζεται τακτικώς, παρά μόνον ανωνύμως εις μίαν πολιτικήν αστικήν εφημερίδα [...] Ουδέν μέλος δύναται να ανήκη εις έτερον πολιτικόν κόμμα». Πολλές από αυτές τις αντιλήψεις αμφι-

σθητούνταν από ρεύματα που υποστήριζαν τη συνεργασία με αστικές πολιτικές δυνάμεις, όπως ήταν οι «ποσομπλιστές» κατά την εποχή της ίδρυσης της Β' Διεθνούς, και αργότερα οι γάλλοι «κυπουργιστές», οι γερμανοί «αναθεωρητές» κ.ά. Βλ. σχετικά G. Lichtheim, *A short History of Socialism*, Flamenco 1983, σ. 169-254.

12. Για την απόπειρα επιβολής ελληνικής ηγεσίας στο εργατικό κίνημα της Θεσσαλονίκης, βλ. και Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τ. Β', σ. 125-126, 378.

13. Βλ. σχετικά, Paul Dumont, «Sources inédites pour l'histoire du mouvement ouvrier et des courants socialistes dans l'empire ottoman au début du XXe siècle», *Etudes Balkaniques* 14(1978), σ. 18. Με τη Β' Διεθνή είχε συνδεθεί και το αρμενικό κόμμα Ντασνάκ, το οποίο όμως δεν επιδίωξε να επεκτείνει την επιρροή του και σε άλλες εθνότητες. Για την αλληλογραφία μεταξύ ΣΕΟ και Διεθνούς Σοσιαλιστικού Γραφείου, βλ. Mete Tunçay, «On the problems of the workers' movement in European Turkey», *Etudes Balkaniques* 15(1979), σ. 149.

14. Βλ. J. Droz, *Histoire générale...*, τ. Β', σ. 73.

15. Βλ. Α. Λιάκος, *Η ΣΟΕ και η Σοσιαλιστική Νεολαία*, σ. 20, 90.

16. Ο όρος ανεξιβρησκεία εισήχθη στα ελληνικά από τον Ευγ. Βούλγαρη το 1768, όπως αναφέρει ο Κ.Θ. Δημαράς («Εισαγωγή» στα *Δοκίμια του Δ. Καταρτζή*, Αθήνα 1974, σ. μβ').

17. J. Droz, *ό.π.*, σ. 88-91 και 104.

18. Για το ζήτημα του καταστατικού της Φεντερασιόν, βλ. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 14, 21-29.

19. Βλ. ΚΜΕ, *Η σοσιαλιστική οργάνωση Φεντερασιόν...*, *ό.π.*, σ. 86, όπου παρατίθεται σχετικό απόσπασμα από την μπροσούρα του Μπενάρτζια που είχε κυκλοφορήσει στα βουλγαρικά προτού εγκαταλείψει τη Φιλιππούπολη, «Το εβραϊκό ζήτημα και η σοσιαλδημοκρατία».

20. Βλ. Georges Hauri, «Εισαγωγή στην ιστορία της Φεντερασιόν», στο Α. Μπενάρτζια, *Η πρώτη σταδιοδρομία...*, σ. 28-29. Κατά τον Hauri, η εθνική πρόταση της ΣΟΕ βασιζόταν στην εδαφική ομοσπονδopoίηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ απεναντίας οι αρμένιοι σοσιαλιστές (αλλά και ορισμένα μέλη της ΣΟΕ) υποστήριζαν την καθαυτό αυστρομαρξιστική αρχή, της εξωεδαφικής πολιτιστικής αυτονομίας στους κόλπους μιας ενιαίας αυτοκρατορίας. Όμως ακριβώς στην τελευταία αρχή της πολιτιστικής αυτονομίας των εθνότητων, και όχι της εδαφικής ομοσπονδopoίησής τους, αντιστοιχούσε η ομοσπονδιακή κατ' εθνότητες οργάνωση που υιοθετήθηκε από τη Φεντερασιόν και η οποία, σύμφωνα τουλάχιστον με όσα προέβλεπε το καταστατικό της, διατηρήθηκε μέχρι την απορρόφησή της στο ΣΕΚΕ. Η αντίθετη αρχή θα οδηγούσε στη σύσταση εθνικά ανάμικτων πυρήνων σε κάθε περιοχή - δηλαδή, στο πρότυπο που ακολούθησαν οι οργανώσεις που επηρεάζονταν από τους Στενούς, όπως ήταν π.χ. το Σοσιαλιστικό Κέντρο της Πόλης.

21. Οι λόγοι για τους οποίους οι έλληνες εργάτες δεν ήταν ιδιαίτερα δεκτικοί στις σοσιαλιστικές ιδέες, αναλύονται από τον Γ.Β. Λεονταρίτη στο *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1978, σ. 29-31.

22. Α. Μπενάρτζια, *Η πρώτη σταδιοδρομία...*, σ. 52. Στην επόμενη σελίδα αναφέρεται ότι στη Θεσσαλονίκη οι Έλληνες συμμετείχαν σε κοινά σωματεία και ταμεία με άλλες φυλές, όχι όμως και με Βουλγάρους (*ό.π.*, σ. 53). Παραμένει ανεξερεύνητη από αυτή την άποψη η δράση της «Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως» ή της «Πανελληνίου Οργανώσεως» των Δαγκλή και Γονατά. Ο τελευταίος αναφέρει με απόλυτη φυσικό-

τητα στα απομνημονεύματά του πως τριγύριζε στη Θράκη και στην Ανατολική Μακεδονία, πιέζοντας τους ομοεθνείς καπνεμπόρους να αντικαταστήσουν με έλληνες τους βούλγαρους εργάτες τους. Βλ. Στυλιανός Γονατάς. *Απομνημονεύματα*, 1897-1957, Αθήνα 1958.

23. Βλ. ιδίως Alkiviades Panayotopoulos, *ό.π.*

24. Για τη λειτουργία του κόμματος του Κράλλη και των ελληνικών Συντεχνιών της Θεσσαλονίκης, βλ., εκτός από τον Νούτσο (στη σημείωση 12), και μια συμπληρωματική άποψη στον Μπεναρόγια, *ό.π.*, σ. 110· βλ. επίσης, ΚΜΕ, *Η σοσιαλιστική οργάνωση...*, σ. 99, 138 κ.ε., 205, 227. Ένα παρόμοιο παράδειγμα αναφέρεται και στον J. Droz, *ό.π.*, σ. 75: Στην πολυεθνική Βιέννη του 1880, οι εργάτες που συμμετείχαν σε οργανώσεις ομόλογες με τις δικές μας Συντεχνίες, συγκαταλέγονταν μεταξύ των περισσότερο εθνικιστών.

25. Διεξοδικά επανερμηνεύθηκε η σκέψη του Σκληρού από τη Ρένα Σταυρίδου-Πατρικίου· βλ. σχετικά και το πρόσφατο έργο της *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο*, Αθήνα 1988. Τα κίνητρα των παλινδρομήσεων του Γιαννιού παραμένουν ανεξερεύνητα, ενώ την επίδραση του Eduard Bernstein και των άλλων «ρεβιζιονιστών» στον Αλέξανδρο Παπαναστασίου μελετώ στην ανέκδοτη ακόμη διατριβή μου, με θέμα την πολιτική σκέψη του τελευταίου.

26. Η εκτίμηση του ίδιου του Μπεναρόγια για το ζήτημα, βρίσκεται στο *Ελπίδες και πλάνες*, Αθήνα 1989, σ. 105.

27. Ο όρος «μαξιμαλιστές» είχε μεταφερθεί στα ελληνικά από το ρωσικό πολιτικό λεξιλόγιο νωρίτερα από τον περίπου αντίστοιχο, αλλά ηχηρότερο, «μπολσεβίκου».

28. Βλ. σχετικά και Α. Μπεναρόγια, *ό.π.*, σ. 90 κ.ε.